

# ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

<https://doi.org/10.62837/2024.9.304>

**GÜLXANI (PƏNAH) VAQIF QIZI ŞÜKÜROVA**

Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent  
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,  
Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının müəllimi  
**Email: gulxani@outlook.com**

## NİZAMİŞÜNASLIĞA AZƏRBAYCANÇI BAXIŞ XÜLASƏ

Məqalədə Akademik İsa Həbibbəylinin Nizaminin həyatı, milli mənsubiyyəti ilə bağlı apardığı geniş tədqiqatlar, gəlidiyi nəticələr, Nizami irsi ilə bağlı təhlil və tədqiqatları araşdırılır. Şərq İntibahının zirvəsi sayılan, "humanist, ümumbəşəri" ideyalarla köklənmiş, ictimai-siyasi, sosial və mənəvi-əxlaqi idealları tərənnüm etmiş, bəşəriyyətin şairi olan, türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrinin surətlərini yaradan, insana, insan əməyinə, onun böyük ideyalarına ehtiram göstərən Nizami Gəncəvinin Azərbaycan xalqının böyük şairi olduğu ilə bağlı İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarına diqqət çəkilir. Nizamidən bütün xalqlara pay düşdüyünü, türk-müsəlman dünyasında bütün xalqların Nizaminin əsərlərində öz taleyini görməsi, bütün bunlarla bərabər onun Azərbaycan xalqına mənsub sənətkar olmasının şəksizliyi vurğulanır. Tədqiqatçının Nizaminin dünyanın böyük şair, şərqin qüdrətli sənətkarı olmaqla yanaşı, konkret olaraq Azərbaycan xalqının övladı, şair və mütəfəkkiri kimi tədqiq etdiyi, toxunduğu real tarixi faktlar araşdırılır. 1141-ci ildə Gəncədə doğulduğu ilə bağlı faktları təsdiqləməsi, Şairin Gəncədən kənara bircə dəfə çıxdığı Həmdünyan kəndi ilə bağlı araşdırmaları, Qızıl Arslanın ona bağışladığı kəndlə, onların görüş yeri ilə bağlı faktlara və mülahizələrə diqqət yönəldilir.

**Açar sözlər:** "İsa Həbibbəyli", "Nizami", "azərbaycan", "türk". "xalq".

**Giriş.** Akademik İsa Həbibbəylinin yaradıcılığının əsas xətlərindən biri mövzu və janr etibarilə zəngin olan ədəbiyyatımızı, onun inkişaf mərhələlərini, müxtəlif dövrlərdə yaşamış qüdrətli qələm sahiblərinin bədii təfəkkürünün müxtəlif qatlarını araşdırmaq, sənətkarlıq imkanlarını nəzərdən keçirmək, mənəvi gözəllikləri, ülvi hissləri, humanist keyfiyyətləri, bəşəri duyğuları, əxlaqi, milli dəyərləri özündə birləşdirən ədəbi nümunələrin hər bir klassikə xas olan cəhətlərini müəyyənləşdirmək, milli ideologiya, azərbaycançılıq, dövrləşdirmə konsepsiyasına yenidən baxış, Azər-

baycan ədəbiyyatşünaslığının müstəqillik dövrünün ədəbi prosesinin nailiyyətlərini üzə çıxarmaqdır. Geniş və əhatəli elmi-nəzəri axtarışlarına görə, bu qənaətə gəlmək olar ki, İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbiyyatının beşik dövründən bu gününə qədər maraqlı təhlil və tədqiqatları ilə diqqəti çəkən, çoxşaxəli yaradıcılığa malik böyük ədəbiyyatşünas alim, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçisi, ədəbiyyat nəzəriyyəçisidir. Onun Nizami Gəncəvi, Marağalı Əvhədi, Şəmsi Təbrizi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Əlibəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar, Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov, Mir Cəlal, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə və başqalarının həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş tədqiqatlarını ədəbiyyatşünas alimlər “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qiymətli elmi örnəkləri” kimi yüksək qiymətləndirir. X əsrdən başlayaraq Azərbaycan Yaxın və Orta Şərq böyük ədəbi şəxslər bəxş etdi. XII əsrdə Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Nizami Gəncəvi kimi qüdrətli sənətkarlar ərsəyə gəldi. Min illərin ana dilində yaranmış zəngin şifahi xalq ədəbiyyatına, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatına, ümumən antik ədəbiyyatın incəliklərinə bələd olan, bu ədəbiyyatdan qaynaqlanan, onun böyük ənənələrindən nəşət tapan bir poeziya məktəbinin yaranmasına nail olan sənətkarlar yetişdi.

Qətran Təbrizi yaradıcılığı ilə Azərbaycan poeziya məktəbi “yeni inkişaf mərhələsinə” qədəm qoymuş, o, bu dövrdə farsdilli ədəbiyyatın gözəl nümunələrinin ilk yaradıcısı kimi ədəbiyyat tarixində yer tutmuşdur. Farsdilli Azərbaycan poeziyası “coğrafi sərhədlərlə məhdudlaşan bir ədəbi hadisə yox, öz ideya-estetik əsası və təkrar edilməz xüsusiyyətləri ilə seçilən müstəqil, orijinal ədəbi məktəb”dir. Azərbaycanca “düşünüb” farsca yazan Qətran Təbrizi poeziyasının spesifik xüsusiyyətlərinin, ümumiyyətlə, “farsdilli Azərbaycan poeziyası üçün səciyyəvi” olduğu qənaətində olan tədqiqatçılarımızın fikirlərində böyük həqiqət vardır.

**Nizamişünaslığa azərbaycançı baxış.** Azərbaycan ədəbiyyatının böyük simaları Əbül-Üla Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, İzzəddin Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəvi və nəhayət, dahi sənətkar Nizami Gəncəvi farsdilli ədəbiyyatın misilsiz nümunələrini yaratmış, Azərbaycan bədii təfəkkürünün qüdrət və qüvvəsini nümayiş etdirmişlər. Nizami irsiylə bağlı aparılan hər bir tədqiqat işi, nizamişünaslıq elminin zənginləşməsinə xidmət edir. Bertels (1), Sasanian (2), Kraçovski (3), Dəstgərdi (4) kimi tədqiqatçılar Nizami irsi ilə abğlı dəyərli fikirlər söyləmişlər. Bu gün də Nizaminin həyatının, əsərlərinin ədəbiyyatşünaslığın mövzularından biri olması Azərbaycan elminə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə xüsusi qayğının təzahürüdür. Bildiyimiz kimi, dünyanın bir çox ölkələriylə hər sahədə əlaqələr yaratmaq üçün əlverişli coğrafi məkanda yerləşən Azərbaycan eyni zamanda mədəniyyətlərin, ədəbiyyatların birləşə biləcəyi bir ölkədir. Yüksək bədii təfəkkürə malik Azərbaycan xalqı VII əsrdən başlayaraq ərəbdilli ədəbiyyatın gözəl nümunələrini yaratmışdır. “Ərəb dilində bədii əsərlər yazmaq ənənəsi Azərbaycan şairləri arasında XI əsrə qədər, yəni Qətran Təbrizinin yaradıcılığa başladığı dövrdək davam etmişdir. X-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında bu poeziyanı Bərakəveyh Zəncani, İ-

kafı Zəncani, Xəttat Nizami Təbrizi, Əbu Nəsr Mənsur Təbrizi, Xətib Təbrizi, Məsud ibn Namdar, Ömər Gənci kimi şairlər təmsil etmişlər. Həmin Azərbaycan şairləri klassik ərəb poeziyasına xas olan məcazlar sistemini işlətməklə yanaşı, yeri düşdükcə doğma vətənlərinin rəngarəng təbiətini, mərd, yenilməz insanlarını da təsvir etmişlər ki, bu da onların əsərlərinə müəyyən milli kolorit gətirmişdir” (Teymur Kərimli) (5.4).

Şərq İntibahının zirvəsi sayılan, “humanist, ümumbəşəri” ideyalarla köklənmiş, ictimai-siyasi, sosial və mənəvi-əxlaqi idealları tərənnüm etmiş N.Gəncəvi yaradıcılığı geniş şəkildə araşdırılmış, tədqiq edilmiş, bu gün də tədqiq edilməkdədir. Bəşəriyyətin şairi olan, türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrinin surətlərini yaradan, insana, insan əməyinə, onun böyük ideyalarına ehtiram göstərən Nizami Gəncəvinin Azərbaycan xalqının böyük şairi kimi İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında da yer tutması böyük şairə olan sevgidən, ehtiramdan irəli gəlir. Akademik İsa Həbibbəyli klassik ədəbiyyatımızın dahi şairi N.Gəncəvini Şərqdən doğan ədəbiyyat günəşi, dünyəvi ideyaları ilə bütün bəşəriyyətin ölməz sənətkarı kimi qiymətləndirir. Dante, Servantes, Şekspir, Balzak, V.Hüqo və b. qərb sənətkarları kimi dünyaya məxsus bilir. Alim çox maraqlı bir faktı xatırladır: “Bir gün Şərq ölkələrinin birində iki ədəbiyyat həvəskarı şeirin peyğəmbərlərinin kimlər hesab olunması ətrafında mübahisə edir. Tərəflərdən biri Füzuli, Nəvai, Dəhləvi, Cami, Sədi, Hafiz kimi qüdrətli şairlərin adlarını çəkir. Qarşı tərəf: – Bəs Nizami Gəncəvinin adını niyə çəkmədin? – deyər soruşur. Cavab aşağıdakı kimi olur: – Sən şeirin peyğəmbərlərini soruşdun, Allahını yox!”.

Nizami Gəncəvini “Şeirin Allahı” bilən İsa Həbibbəyli haqlı olaraq bu fikirdədir ki, dünyanın hansı qütbündən, hansı nöqtəsindən baxılmasından asılı olmayaraq o, şeir, sənət səmasında günəş kimi parlayır. Onu “dahi şair”, “qüdrətli sənətkar”, “bəşəri təfəkkürə malik mütəfəkkir”, “söz sənətinin möhtəşəm bahadırı” adlandırır. Əsərlərindəki obrazlar, süjetlərin bəşeriliyi məsələsinə toxunur, onun “Xəmsə”sini “Qərbin və Şərqin ədəbi ensiklopediyası” adlandırır.

Nizamini Makedoniyalı İsgəndərlə müqayisə edir. Nizaminin Azərbaycan ədəbiyyatına Makedoniyalı İsgəndər şöhrəti qazandırdığını söyləyən İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, Makedoniyalı İsgəndərin bir xidmətinin də Qərb anlayışını Şərq xalqlarına çatdırmaq olduğu kimi, Nizami Gəncəvinin əsərləri vasitəsilə də Qərb geniş şəkildə Şərqi tanımaq imkanı qazanmışdır. Bu mənada N.Gəncəvi Şərqin Qərb ölkələrində də, ümumən dünyada ilk ən böyük bələdçisidir”. Nizaminin bəşəri bir sənətkar kimi xarakteristikasını verməklə yanaşı, konkret olaraq hansı xalqa məxsus olmasından danışılarkən, ona sahib çıxmağa çalışanların da olduğundan təəssüflənir. Onun fars-tacik ədəbiyyatını təmsil etməsi, ümumən müsəlman xalqlarına aid şair olması fikrini irəli sürən mülahizələrə aydınlıq gətirməyə çalışan İsa Həbibbəyli bu qəbildən olan fikirlərdə dil faktorunun əsas amil olduğunu açıqlayır: “Halbuki Nizami Gəncəvinin yaşadığı XII-XIII əsrlərdə fars dilində yazıb-yaratmaq təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarında qəbul olunmuş qaydalardan biri idi”.

Şərqdə fars dilinin şeir dili, ərəb dilinin elmi dil, türk dilinin isə “hərbi dil” (Teymur Kərimli) kimi qəbul edilməsini, qüdrətli şair və alimlərin öz dilində deyil, ərəb-fars dillərində yazıb-yaratdığını söyləyir. O dövrdə bunun bir çox üstünlükləri olduğunu yazır: “Əvvəla, ərəb-fars dillərində elmi-ədəbi əsərlər yazmaqla görkəmli sənətkarlar geniş mənada ümumşərq məkanında oxunmaq, tanınmaq imkanları qazanmışlar. İkincisi, bu dillərdə danışan xalqlar avropalılara daha çoxdan bəlli olduqları üçün ərəb-fars dili sənətkarların Qərbə çıxışlarına da münasib şərait yaratmışdır. Üçüncüsü, ərəb-fars dillərini bilməklə, nizamilər Şərq xalqlarının tarixini, ədəbiyyatlarını və mədəniyyətlərini öyrənmək, əsərlərinin mövzularını, süjetlərini və qəhrəmanlarını çox geniş ictimai-tarixi mühtidən almaq imkanı əldə etmişlər. Beləliklə, bədii ədəbiyyatın əhatə etdiyi coğrafiya təbii olaraq geniş məkanı özündə cəmləşdirmişdir” (5.7).

Bu mənada Nizami şərqin qüdrətli sənətkarı kimi nəzərdə tutulduqda onun İslam dini mənsubluğu, şərq xalqlarının həyatının öz əsərlərində bədii əksini tapdığını, Şərq ölkələrində qəbul olunmuş dildə yazıb-yaratması, Şərqdə daha çox oxunmasının əsas götürüldüyünü qeyd edir, Nizamidən bütün xalqlara pay düşdüyünü, türk-müsəlman dünyasında bütün xalqların Nizaminin əsərlərində öz taleyini görməsi, bütün bunlarla bərabər onun Azərbaycan xalqına mənsub sənətkar olmasının şəksizliyi vurğulanır. Onu dünyanın böyük şair, şərqin qüdrətli sənətkarı olmaqla yanaşı, konkret olaraq Azərbaycan xalqının övladı, şair və mütəfəkkiri kimi tədqiq edir. Onun 1141-ci ildə Gəncədə doğulduğu ilə bağlı faktları təsdiqləyir. Şairin Gəncədən kənara bircə dəfə çıxdığı Həmdünyan kəndi ilə bağlı araşdırmalara diqqət çəkir. Qızıl Arslanın ona bağışladığı kəndlə, onların görüş yeri ilə bağlı faktlara və mülahizələrə diqqəti yönəldir. Professor Rüstəm Əliyevin onların görüşünün Naxçıvan ərazisindəki Zəngəzur mahalına aid olan Şəki kəndi ətrafında baş verdiyi ilə bağlı mülahizələrini, tədqiqatçı Əjdər Fərzəlinin bu görüşün marşrutunu müəyyən etdiyini (Gəncə-İstisu-Naxçıvan) (6.41) qeyd edir və İsa Həbibbəyli “bütün hallarda onların hər ikisinin Azərbaycan ərazisində görüşdüyünü, coğrafi ərazidən kənara çıxmadığını söyləyir. Nizaminin Şərq memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkrlə görüşməsinə dair ehtimallara toxunur və İsa Həbibbəylinin fikrincə, ... “bir çox səbəbdən bu iki nəhəng sənətkarın görüşməsi haqqındakı mülahizələr məntiqə uyğundur. Memarlığın daş “Xəmsə”sini yaratmış Əcəmi Naxçıvanının söz sənətinin “Xəmsə”sinin qüdrətli yaradıcısı ilə görüşməsi bu iki böyük dühanın bir-birinə hörmət və ehtiramının ifadəsi oldadı. Eyni əsrdə vahid ölkə daxilində yaşayan bu qədər nəhəng sənətkarların bir-birini görməyə, tanımağa ehtiyac duymamaları qeyri-mümkündür. Hər ikisinin Atabəylər dövlətinə yaxın olmaları da onların görüşünü şərtləndirir” (5.9)

Burada qarşıya çıxan suala (Bəs bu tarixi görüş nə vaxt və harada baş tuta bilərdi?) öz ehtimal cavabını söyləyir. Alimin fikrincə, onların görüşü daha çox XII əsrin 80-ci illərinin II yarısında Naxçıvanda mümkün ola bilərdi. Bu fikirdədir ki, onların görüşü ən azı “Xosrov və Şirin” poemasını yazdığı vaxtdan sonra baş tuta bilər. Bu əsər yazılanda, 1180-ci ilə qədər Əcəminin Yusif-Küseyr oğlu məqbərəsini ucaltmış

olduğunu, artıq bir memar kimi tanındığını söyləyir. Sonrakı illərdə onun Möminə Xatun məqbərəsinin inşasıyla məşğul olduğunu qeyd edir və fikrini davam etdirir. Tarixçilərin Möminə Xatun məqbərəsinin 12 il davam edən inşaat işlərinin nəticəsində başa çatdırıldığını söylədiklərini qeyd edən İsa Həbibbəyli Əcəmi Naxçıvaninin bu işlə məşğul olmasının onun Naxçıvandan çıxmasına maneçilik törətmiş olduğunu ehtimal edir və həmin illərdə Atabəylərin paytaxtının Naxçıvana köçürülməsinin də Nizamiylə Əcəmi Naxçıvaninin “görüşünün Naxçıvanda baş tutması ehtimalını daha da qüvvətləndirir” – deyir. Rus rəssamı A. Bondarenkonun Nizamiylə Əbubəkrin görüşünə dair rəsm əsərində sonda Naxçıvan məqbərəsindən görüntüləri canlandırmasını, N. Həsənzadənin “Atabəylər” tarixi dramında bu görüşün Naxçıvanda olduğunu qələmə almasını xatırladan İsa Həbibbəyli bildirir ki, bütün bunlar Nizaminin tərcümeyi-halının Gəncə, Bərdə, Naxçıvan, Dərbənd şəhərləri, Həmdünyan və Şəki kəndləri kimi, Azərbaycan coğrafiyasına aid olan ərazilərlə, yaşayış məntəqələri ilə bağlı olduğunu bir daha yəqinləşdirir. Onun Azərbaycanla bağlılığını sübut edən digər faktlara üz tutur, Afaqın Azərbaycan tarixi ərazilərindən sayılan Dərbənddən göndərilməsini də şairin azərbaycanlı olduğu faktını təsdiqlədiyini bildirir. Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasında Dərbənd qalasını tərənnüm etdiyini, poemadan gətirdiyi sitatla təsdiqləyir. Afaqın Nizamiyə Dərbənd hakimi Müzəffər ibn Məhəmməd Arslan ibn Xələf əz Sultən tərəfindən göndərildiyini, onların Məhəmməd adlı oğlunun olduğunu, Nizaminin bütün əsərlərində onu sevgiylə yad etdiyini, onun da şair olmasıyla bağlı fikirləri, şairin oğluna ünvanladığı Azərbaycan ədəbiyyatında nəsihətnamə janrında yazılmış “ən dəyərli poetik nümunələr”, bu dərinmənalı nəsihətlərin bu gün də “yeni-yeni nəsillərin yetişib formalaşmasına öz töhfəsini verməsi” xatırladılır. Şairin Afaq, övladları Məhəmmədlə bağlı tədqiqləri ilə də şairin azərbaycanlı olduğunu sübut etməyə çalışır. Eyni zamanda, Nizaminin əsərlərində Azərbaycan mövzusunun “özünəməxsus yeri” olduğu fikrini təsdiq üçün şairin “Bərdənin tərifində”, “Xosrov və Şirin”də Kəpəz dağının, “İsgəndərnamə”də Dərbənd qalasının təsvirində də şairin “doğma yurd təəssübkeşliyinin şahidi” olduğumuzu söyləyir. Şairin Bərdə hökmdarı Nüşabəyə münasibətindəki “doğmalığı”, onun simasında yaratdığı ideal hökmdar obrazının ağılı, təbiri, müdriqliyi ilə İsgəndər kimi dünya şöhrətli bir hökmdarı mat qoymasını, Azərbaycan hökmdarı Nüşabənin timsalında “əsl ədalətli hökmdar obrazı”nı yaratdığını dediklərinə əyani sübut bilir. Eyni zamanda, “Leyli və Məcnun” əsərinin fars dilində yazılmasını təklif edən Axsitanın məktublarında “Türk dili yaraşmaz şah nəslimizə, Əskiklik gətirər türk dili bizə” kimi misralarından narazı qalan Nizaminin misralarını yada salır və onun azərbaycanlı kimi yazmaq istəməsə də, oğlu Məhəmmədin xahişindən sonra əməl etdiyini diqqətə çatdırır.

Akademik İsa Həbibbəyli tədqiqatçıların fars dilində yazan şairin ata-anasının türk olmasıyla bağlı söylədikləri faktlara diqqət çəkir: “Şairin atası Yusif Zəki və anası Rəisə xanım türk idilər. Nizaminin əsərlərində fars dilində yazılmış “Rəisəyə-qord” kəlməsi igid, yaxud vüqarlı, qürurlu Rəisə mənasını daşıyır. Yusif Zəki Gəncə şəhərində sənətkarlıqla məşğul olmuşdur”. “Kərpickəsən qocanın dastanı”ndakı usta,

bəna obrazının “doğma atasının prototipi” olduğunu ehtimal edir (5.13). Onun şeirlərində türk sözünü dəfələrlə işlətməsi (torke-delstan, torke tənnaz, torke seyah çeşm və s.) təsdiq edir.

Eyni zamanda, Azərbaycanın qüdrətli şairlərindən olan Xaqaninin ölümüylə bağlı yazdığı mərsiyyəyə diqqəti yönəldir. Şairin təəssüflə yazdığı:

*Hey deyirdim ki, Xaqani mənim mərsiyəçim olsun,  
Təəssüf ki, indi mən Xaqaninin mərsiyəçisi oldum -  
misraları nümunə gətirir.*

Nizaminin məzarının Gəncədə olmasının da onun Azərbaycan şairi olduğunu təsdiqlədiyini, onun məzarı üzərində tikilən mavzoleyi, Aleksandr Qriboyedovun şairin məzarının təmiri üçün yüz min manat vəsait ayırdığını, S.Ə.Şirvaninin Tiflisə gedərkən şairin məzarını ziyarət etməsini yada salan İsa Həbibbəyli “Xəmsə”sinin hələ orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayıldığını söyləyir. S.Ə.Şirvaninin “Xəmseyi-Nizami” adlı mükəmməl əlyazmanı şagirdi M.Ə.Sabirə hədiyyə etdiyini yada salır. Bütün sadaladığı, gətirdiyi tutarlı sübut və faktları bir yerə toplayan İsa Həbibbəyli şairi dünyaya bəxş edən xalqın Azərbaycan olduğunu bir daha təsdiq edir.

Şairin irsinin həm doğulduğu, mənsub olduğu ölkədə, həm də dünyada öyrənildiyini, təhlil və tədqiq edildiyini, Nizamişünaslığın dünya şərqşünaslıq elminin “məxsusi bir istiqamətinə” çevrildiyini, onun zəngin irsinə dünya marağını açıqlayır: “Nizami Gəncəvinin haqqında ayrı-ayrı dillərdə yazılmış kitablardan və dahi sənətkarın müxtəlif dillərə tərcümə olunmuş əsərlərindən nəhəng bir kitabxana yaratmaq mümkündür. Bununla belə, hansı dildə yazıb-yaratmasından, hansı ölkədə öyrənilib-oxunmasından asılı olmayaraq, Nizami Gəncəvinin əsərləri azərbaycanlı ruhunun yüksək bədii ifadəsindən ibarətdir. Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatında Azərbaycanın qüdrətli təmsilçisi, böyük elçisidir” (5.15).

“Nizami Gəncəvi haqqında söz” məqaləsində dünya klassikləri sırasında xüsusi yeri olan şairin “Xəmsə”sinin təhlil və tədqiqatını aparır. YUNESKO-nun xəttilə Nizaminin 840 illik yubileyinin keçirilməsi, “Xəmsə”sinin dünyanın bir çox xalqlarının dillərinə tərcümə olunması, ölkələrin, xalqların mənəvi həyatına daxil olması məsələlərinə toxunur, ondan iki əsr əvvəl yaşamış böyük sənətkar Firdovsinin “Şahnamə”sinin 30 il üzərində işləməsi, Nizaminin isə 30 il ərzində “Şahnamə”dən 7-8 dəfə çox olan beş böyük poema yazması, dahi sənətkarın istedad və zəhmətkeşliyinin təbliği, onun zəngin yaradıcılığı araşdırılır. Böyük şairin “Şeyx Nizami” tituluna toxunur, qədim və orta əsr dövrlərinin fəlsəfi təliminə görə, Şeyx adı o kəsə verilirdi ki, o ya qəbilə başçısı, ya da ruhani atadır. Nizaminin yaradıcılığında Şeyx kəlamının isə daha çox mənəvi uralığı fəth etmiş ağıl və kamal sahibi Nizaminin öz sözləri ilə “könlül mülkünün sultanı” demək olduğu fikrindədir. Müasirlərinin fikrincə, “Xərabətin bülbülü”, “sadə və təvazökar həyat keçirən, çox iti zehinli, bilikli və məlumatlı” (Dövlətşah Səmərqəndi) Nizami qədər “ağıl və kamaldan bəhs edən sənətkar tapmaq çətindir”:

*İnsana arxadır onun kamalı,*

*Ağıldır hər kəsin dövləti, malı.  
Kim ki yetişmədi ağıldan bara,  
Oxşar insansifət əjdahalara.  
(Nizami)*

Akademik İsa Həbibbəyli Firdovsinin “hərb və sülh şairi”, Füzulinin “qəlb şairi” adlandırıldığını qeyd edir və fikrinə davam edərək bildirir ki, “Nizami dava ilə, cəng ədəbiyyatı ilə, əməllə qəlb arasında ağıl zirvəsidir”. Onun şairliyini xələflərindən və özünün müasirlərindən fərqli görür, ona “pənc şairi” deyənlərin olduğunu, bu sözlərin onun “Xəmsə”sinə də aid edildiyini qeyd edir: “Yəni yazdığı beş möhtəşəm əsər – “Xəmsə” daima əbədi olaraq gəncdir, təzətdir, köhnəlməyəndir. Yaxud da Nizami Gəncəvinin özü də əsərləri – “Xəmsə”si kimi həmişə cavandır. Nizami Gəncəvi ağıl və idrak sahibidir” (5.19).

Onun böyük sənətkarlıq imkanlarından Avropa ədəbiyyatşünaslarının Şərqlə kontekstdən bəhsini, müqayisələrini qeyd edən İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, adama elə gəlir ki, Avropa şərqsünasları Nizami Gəncəvinin Qərb şairləri və mütəfəkkirləri ilə müqayisə etməkdən ehtiyatlanmışlar. Çünki həmin müqayisədən Qərbin görkəmli sənətkarları çox şey itirə bilərlər. Nizami dünya şeirinin günəşidir.

Elmi-ədəbi fikirdə Homerin “kor ozan”, Şekspirin “faciə ustası”, Puşkinin “rus şeirinin günəşi” adlandırılması məsələsinə münasibət bildiren İsa Həbibbəyli bildirir ki, obrazlı şəkildə desək, “təsəvvür edilməz qədər böyük ucalıq sahibi olan Nizami müəllimlərin müəllimidir”. Sənətdə müəllim, özü üçün isə daima öyrənən, axtarışlarda olan “çalışan tələbə” bildiyi Nizaminin “Xəmsə”sinin başdan-başa külliyyatını “aforizmlər külliyyatı” adlandırır.

Ədəbiyyət qazanmış qüdrətli sənətkar N.Gəncəvi əsərlərinin təhlil və tədqiqatlarının aparılması, nizamişünaslığın dünya elminə çevrilməsi, onun əsas vətəninin Azərbaycan olduğunun elm aləmində təsbiti, nizamişünaslığın kamil əsərlərini Azərbaycan nizamişünaslarının yaratmış olduğu haqqında İsa Həbibbəylinin elmi-nəzəri fikirləri dəyərlidir. A.Bakıxanov, M.F.Axundov Nizami irsinə böyük dəyər verirdilər. XX əsrdən Qərbi Avropada Eduard Braun, R.Levi, Xornın etdiyi tərcümələr, həyat və yaradıcılığına dair məqalələrin nəşri, A.Y.Krımskinin məqalələri dəyərlidir. Bu sahədə A.Y. Krımski, Y.E.Bertels, Y.N.Marr, H.Araslı, M.Rəfili, Ə.Əlizadə, M.Quluzadə, A.N.Boldırev, Ə.Mübariz, R.Əliyev, C.Mustafayev, R.Azadə və başqalarının xidmətləri böyükdür.

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, 2013-cü ildə dünyanın ən möhtəşəm universitetlərindən biri olan Oksford Universitetində akademik Nərgiz Paşayevanın rəhbərliyi ilə yaranan Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan və Qafqazşünaslıq Elmi Mərkəzi Azərbaycanın böyük ədəbi-mədəni irsi barədə, eləcə də Nizaminin həyatı və irsi haqqında dünyaya daha obyektiv məlumatları çatdırmasında böyük rol oynayacaq.

**Nəticə.** Təkcə Nizaminin bütün dünyada tanınması, həyatı, irsi, humanist ideoloji baxışları haqqında dünyaya bilgi vermək deyil, həm də akademik Nərgiz Paşayevanın dediyi kimi, “... Oksford Universitetinin Nizami Gəncəvi adına Mərkəzi

vasitəsilə Azərbaycan və onun yerləşdiyi bölgə haqqında dünyanın elmi ictimaiyyətinə maraqlı və əhəmiyyətli suallara cavab tapa biləcəyik”.

Nizami haqqında söylənilən hər bir yeni fikir bu böyük sənətkarın zəngin elmi-ədəbi, fəlsəfi dünyagörüşünə dair zəngin sirlərə “açar” verir. İsa Həbibbəyli fikirlərində haqlıdır ki, “yer kürəsinin ədəbiyyatı və ictimai fikri Nizamisiz özünün nizamını itirər”. Hər bir nizamişünasın, hər bir ədəbiyyatşünasın ümumilikdə Nizami yaradıcılığıyla bağlı apardıqları araşdırmalarda yeni fikir, yeni nəzəri düşüncə böyük maraqlı kəsb edir. İsa Həbibbəylinin müstəqillik dövrümüzdə Nizami irsinə yeni baxışları da bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. İ.Həbibbəylinin apardığı araşdırmalar, tədqiqatlar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Nizaminin rolunu, yüksək sənətkarlıq imkanlarını, böyük ədəbiyyatımızın “günəşi” Nizaminin Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu sübut edən dəlil və faktlara əsaslandığından daha dəyərli olduğunu söyləyə bilərik.

## ƏDƏBİYYAT

- 1.Sasanian, Çingiz. Nizaminin "Leyli və Məcnun" poeması. Bakı: Elm. 1985. səh. 120.
- 2.Бертельс, Е.Э. Низами и Фузули. Москва: Изд-во Восточной литературы. 1962.
- 3.Крачковский, И.Ю. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе (Избр. соч., том II). Москва-Ленинград. 1956.
- 4.Dəstgerdi, Vəhid. Dəftərə-həftom Kəncineyi-Gəncəvi. Tehran. 1335.
- 5.İsa Həbibbəyli. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri. 10 cildə, II cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, s.7.
- 6.Əjdər Fərzəli. Nizami zirvəsi. Bakı. Gənclik. 1994. səh.41.

## РЕЗЮМЕ

### АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ВЗГЛЯД НА НИЗАМИВЕДЕНИЕ

*В данной статье рассматриваются обширные исследования, выводы и анализы академика Исы Габиббейли, связанные с жизнью и национальной принадлежностью Низами. Особое внимание уделяется тому, что Низами Гянджеви, считающийся вершиной Восточного Возрождения, основанного на гуманистических, общечеловеческих идеях, прославляющих общественно-политические, социальные и духовно-нравственные идеалы; поэт человечества, создавший образы представителей тюркских, персидских, арабских, китайских, индийских, греческих, грузинских и других народов, - был великим поэтом азербайджанского народа. Подчеркивается, что наряду с тем, что все народы позаимствовали что-то для себя от Низами, что все представители тюркско-мусульманского мира находят свою судьбу в произведениях Низами, - наряду со всем этим акцентируется тот факт, что он – художник, принадлежащий азербайджанскому народу. Помимо того, что*

*Низами является великим поэтом мира, выдающимся художником Востока, исследователь рассматривает реальные исторические факты, с которыми поэт соприкасался в детстве. Внимание исследователя сосредоточено на подтверждении фактов о рождении Низами в Гяндже в 1141 году, на исследовании сведений о единственном выезде поэта за пределы Гянджи в село Хемдуньян, на фактах о подаренном Гызыл Арсланом поэту селе и о месте их встречи.*

**Ключевые слова:** «Иса Габиббейли», «Низами», «азербайджанский», «тюркский», «народ»

### **SUMMARY** **AZERBAIJANI REVIEW TO ISA HABIBBAYLI'S STUDIES**

*In the article the author researches, analyzes Isa Habibbayli's large studies and conclusions related to Nizami's heritage, life and national identity Isa Habibbayli pointed out that Nizami Ganjavi is considered the renaissance peak of the east, with humanist and universal ideas, who was praising public, political, social, spiritual, moral ideals. Nizami Ganjavi created images of chinese, indian, negro, greek, turkish, georgian and other nations representatives, he appreciated human beings, their labour, great ideals.*

*It is emphasized that all nations get share, allotment from Nizami, all turkish-muslim nations can see their fate in Nizami's works, but along with all these it is stressed undoubtedly that Nizami is a master poet belonging to Azerbaijani people.*

*The author of this article also calls attention to the facts and considerations about confirmation Nizami Ganjavi's birth date which was in 1141. In addition the author focused great attention on Nizami's leaving Ganja only once for the village Hamdunyan, Gizil Arslan's (Gold Arslan's) giving in a village as a present to Nizami, as well as to the facts about their meeting place.*

**Key words:** Isa Habibbayli, Nizami, Azerbaijan, turkish, nation.

**Rəyçi:** filologiya elmləri doktoru professor Yeganə İsmayılova